

De ruimtelijke dynamiek van het Nederlandse bedrijfsleven

In een stagnerende economie zijn er in het algemeen weinig bedrijfsverplaatsingen, omdat investeringsbeslissingen worden afgelast of uitgesteld. Nu er al weer enige jaren sprake is van een economische opleving, doet zich het omgekeerde verschijnsel voor. Het bedrijfsleven wordt, met andere woorden, weer mobiel. Echter, niet overal profiteert men in gelijke mate van de bedrijfsuitbreidingen en -verplaatsingen. Er blijken onder de verschillende regio's winnaars en verliezers te zijn. Op basis van nieuw cijfermateriaal van de Kamers van Koophandel is onlangs voor het eerst sinds de jaren vijftig weer een regionale bedrijfsmigratiebalans opgesteld. De belangrijkste uitkomsten worden hier gepresenteerd.

DRS. N.J. KEMPER * - DR. P.H. PELLENBARG **

Bedrijfsverplaatsing als fenomeen

Voor een individueel bedrijf is een verhuizing altijd een zeer ingrijpende gebeurtenis. Ze vormt meestal het antwoord op een periode van stress in de productie-organisatie, en gaat gepaard met tal van onzekerheden aangaande de relaties tussen bedrijf en omgeving, zeker indien de verhuizing niet slechts lokaal is maar leidt tot het verlaten van de oorspronkelijke plaats of regio van vestiging. Als het fenomeen van de bedrijfsverplaatsing enige omvang krijgt kan het ook van betekenis zijn voor de lokale of regionale economie als geheel, maar dat is slechts bij uitzondering het geval. Een voorbeeld daarvan was de emigratie in de loop van de jaren zestig van industriële en groothandelsbedrijven vanuit de stedenring in West-Nederland, die een aanmerkelijke bijdrage (van ca. 14%) aan de werkgelegenheid van het Groene Hart leverde. Of westelijk Noord-Brabant, waar in 1975 meer dan 10% van de industriële werkgelegenheid werd gevonden in sinds 1950 geïmporteerde bedrijven. Gemeenten als Amsterdam en Den Haag verloren in de loop van de jaren zestig en zeventig jaarlijks 1 tot 1,5% van hun totale werkgelegenheid als gevolg van bedrijfsverhuizingen¹.

Effecten van deze omvang zijn echter zeldzaam gebleven. Economisch-geografisch onderzoek, in het bijzonder van prof. Wever uit Nijmegen, heeft uitgewezen dat voor de algemene groei of afname van lokale of regionale werkgelegenheid de bedrijfsverplaatsingscomponent als regel van veel minder betekenis is dan de componenten oprichting en opheffing, respectievelijk groei en krimp bij bestaande bedrijven². Vooral de oprichting van nieuwe bedrijven heeft recentelijk zeer veel aandacht gekregen van onderzoekers en beleidsmakers. Begrijpelijk, gezien de te verwachten bijdrage van nieuwe lokale werkgelegenheidsinitiatieven aan de vermindering van de werkloosheid en de mogelijke versterking van lokale en regionale produktiestructuren. Minder interessant zijn de 'starters' echter vanuit het perspectief van de werkelijke vestigingsplaatsvoor-

keur van ondernemers. Of en hoe die verandert is uit het ruimtelijke patroon van nieuwe bedrijfsoprichtingen – de 'primaire lokatiekeuze' – nauwelijks af te lezen. Nieuwe bedrijven worden meestal als vanzelfsprekend gesticht in de woonplaats van de aspirant-ondernemers. Hun opkomst en overlevingskans weerspiegelt bovendien niet zozeer de kwaliteit van het lokale of regionale produktiemilieu, alswel de impuls tot ondernemerschap die het sociaal-culturele milieu oplevert³. Lokatievoorkeuren in de zin van ruimtelijke preferenties die ontstaan bij de afweging van alternatieve vestigingsmogelijkheden zijn veel beter zichtbaar bij 'secundaire lokatiekeuzes' ofte wel bedrijfsverhuizingen. Geheel anders dan bij de oprichting van het bedrijf staat bij een verhuizing de vraag waar het bedrijf te vestigen voorop in de rij van te nemen beslissingen. De beslissingen die dan worden genomen zijn in principe weloverwogen ruimtelijke keuzen. Aldus is het actuele patroon van bedrijfsverhuizingen te zien als een duidelijk signaal van de vigerende vestigingstendensen in het bedrijfsleven. En natuurlijk zijn de verhuizende bedrijven zelf ook interessant voor hun nieuwe vestigingsgebied. Produkt- en marktinnovaties, leidend tot groei van omzet en personeel zijn vaak de drijfveer voor verhuizing⁴. Welke gemeente zou geen prijs stellen op zulke kandidaten voor het bedrijfsterrein?

* Werkzaam bij de Vereniging van Kamers van Koophandel te Woerden.

** Universitair hoofddocent Economische Geografie aan de Rijksuniversiteit Groningen.

1. Voor een overzicht van deze en andere gegevens over bedrijfsverplaatsingsprocessen in het nabije verleden, zie P.H. Pellenbarg, *Bedrijfsrelokatie en ruimtelijke cognitie*, dissertatie, R.U. Groningen.

2. Zie onder andere E. Wever, *Nieuwe bedrijven in Nederland*, Van Gorcum, Assen, 1984.

3. P.H.M. Bleumink, G.B. de Groot, J. Bilderbeek en E. Wever, *Nieuwe ondernemingen en regio*, Nijmegen, 1985.

4. J.A.A.M. Kok, G.J.D. Offerman en P.H. Pellenbarg, *Innovatieve bedrijven in het grootstedelijk milieu*, Geografisch Instituut, R.U. Groningen, 1985.

Onderzoek naar bedrijfsverplaatsingen

Het onderzoek naar bedrijfsverplaatsingsprocessen in Nederland is altijd sterk gehandicapt door het ontbreken van een goede landelijke registratie van de mutaties in het bedrijfsleven. Er zijn weliswaar diverse landelijke bedrijvenregistraties, maar geen daarvan hield ooit systematisch bij wanneer, vanwaar en waarnaartoe bedrijven verhuisden. Slechts eenmaal is, voor de jaren vijftig, door het SISWO een landelijke inventarisatie gemaakt, op basis van een uitwerking van gegevens uit de kartotheek van de Algemene Industrie Statistiek, die nu niet meer bestaat⁵. Juist door zijn landelijke optiek is dit onderzoek klassiek geworden. Het schetste een beeld van bedrijfsverplaatsing binnen West-Nederland enerzijds en tussen West- en overig Nederland anderzijds (tabel 1).

De eerste beweging had voornamelijk betrekking op 'industriële suburbanisatie' rond de grote steden, de tweede was voornamelijk een trek van arbeidsintensieve productiebedrijven en -afdelingen naar de provincies in Noord-, Oost- en Zuid-Nederland, waar bij de gespannen arbeidsmarktverhoudingen van die tijd nog voldoende goedkoop en ongeschoold personeel was te vinden.

De jaren vijftig liggen inmiddels ver achter ons, en de bedrijfsmigratiepatronen zijn sindsdien ingrijpend veranderd. In het bijzonder geldt dit voor de op arbeid gerichte deconcentratie van bedrijvigheid uit West-Nederland, die zich bij de veranderende arbeidsmarktomstandigheden in de jaren zestig en zeventig geleidelijk is gaan richten op de Mediterrane landen en de lage loongebieden in de derde wereld. De korte-afstandscomponent van de bedrijfsmigratie bleef echter bestaan, en werd onderwerp van een ware hausse in bedrijfsmigratie-onderzoek in de tweede helft van de jaren zeventig en begin jaren tachtig. Gealarmeerd door het wegvallen van de vele spontane verplaatsingen naar Noord-, Oost- en Zuid-Nederland enerzijds, en anderzijds geïntrigeerd (of geïrriteerd) door het toenemen van de 'urban overspill' van bedrijvigheid rond de grote centra in West-Nederland, zetten tal van lokale en regionale instanties zich aan het bestuderen van de bedrijfsverplaatsingsbewegingen en hun achtergrond. Vrijwel al deze studies hadden een beperkte lokale of regionale optiek. Door het gebruiken van zeer uiteenlopende bedrijfsregistratiesystemen zijn ze bovendien slecht vergelijkbaar, laat staan op te tellen. Niettemin zijn er over de ontwikkeling van de bedrijfsverplaatsingen in de periode 1960-1980 enkele globale conclusies te trekken:

- bedrijfsverhuizingen vinden vooral plaats in West-Nederland. Er vindt nog slechts een bescheiden deconcentratie plaats naar andere provincies, met name richting Noord-Brabant;
- de grootste bedrijfsmobiliteit vindt plaats rond Amsterdam. De deconcentratie vanuit Rotterdam en Den Haag, en zeker die bij Utrecht, is in verhouding kleiner;
- er zijn aanwijzingen dat de expulsie van bedrijvigheid vanuit Amsterdam e.o. zich verlegt van het Groene Hart naar aan de Oostflank van de Randstad gelegen bestemmingen (Oost-Utrecht en Gelderland);
- gelet op de vertrekrichting van bedrijven zijn de Noord- en Zuid- vleugel van de Randstad als het ware gescheiden polen;
- de groothandel verdringt in de jaren zestig de industrie als meest mobiele sector. In de loop van de jaren zeventig worden ook delen van de zakelijke dienstensector in het bedrijfsmigratieproces betrokken;
- in de tweede helft van de jaren zeventig valt de intensiteit van de bedrijfsdeconcentratie rond de agglomeraties in West-Nederland terug.

Door het fragmentarische karakter van de bronnen

Tabel 1. Aantallen tussen 1950 en 1960 verplaatste industriële bedrijven met meer dan tien werknemers, naar landsdeel van herkomst en vestiging

Landsdeel van herkomst	Landsdeel van vestiging				Totaal
	Noord	Oost	West	Zuid	
Noord	89	15	2	1	107
Oost	31	164	6	15	216
West	117	159	321	114	711
Zuid	4	21	3	189	217
Totaal	241	359	332	319	1251

waarop bovenstaande conclusies werden gebaseerd kunnen ze niet als echt hard worden beschouwd. Maar bovendien is tot dusverre niet duidelijk in hoeverre de tendensen waarom het gaat zich doorzetten in de jaren tachtig dan wel worden afgebroken of omgebogen. De gevolgen van de recessie in het begin van de jaren tachtig en de verschuivingen in de sectorstructuur en lokatie-eisen die sindsdien zijn opgetreden, zijn onbekend gebleven, ook al omdat de belangstelling voor het bedrijfsmigratieverschijnsel bij geografische en economische onderzoekers sterk is afgenomen.

Belangrijke actuele vragen blijven daardoor onbeantwoord. Allereerst de primaire vraag, aan het begin van dit artikel reeds opgeworpen, of inderdaad sprake is van oplevende mobiliteit in reactie op de verbeterde economische omstandigheden. Daarnaast is uiteraard van groot belang in welke sectoren die mobiliteit zich thans manifesteert, en welke regio's vandaag de dag de belangrijkste herkomst- en bestemmingsgebieden zijn. Het laatste is vooral van betekenis in verband met de - eerder beredeneerde - signaalfunctie die bedrijfsmigratieprocessen hebben voor de huidige vestigingsplaatsvoorkeuren van ondernemers c.q. lokatietendensen van sectoren. Voor het eerst sinds de jaren vijftig zijn hierover nu actuele cijfers beschikbaar, niet zoals toen beperkt tot de industriële sector, maar voor het totale bedrijfsleven.

Mutatiebalansen voor 1986

Uit het bovenstaande blijkt dat een sluitend systeem, waarin de bedrijfsverplaatsingen worden geregistreerd, tot nu toe ontbrak. In feite ontbrak een totaalsysteem voor het registreren van de bedrijvigheidsdynamiek, dat wil zeggen de ontwikkeling in oprichting, opheffing, overneming en verplaatsingen van bedrijven en bedrijfsvestigingen. Om deze reden zijn de Kamers van Koophandel in 1985 gestart met het z.g. 'mutatiebalansensysteem'. In dit systeem worden op basis van het Handelsregister alle relevante wijzigingen van een code voorzien. Op deze wijze is het mogelijk groepen mutaties te onderscheiden die in positieve zin (verschijnen) of negatieve zin (verdwijnen) van invloed zijn op de omvang van het bedrijfsleven. Op deze wijze kan men sectoraal en regionaal 'mutatiebalansen' opstellen⁶. Deze geven voor beleid een beter inzicht in de processen die zich in de regionale economie afspelen. Naast groepen als nieuwe en opgeheven bedrijfsvestigingen wordt ook een ruimer overzicht geboden van de verplaatsing van bedrijfsvestigingen.

5. SISWO, *Verplaatsing industriële bedrijven*, deelrapport I en II, Amsterdam, 1967.

6. N.J. Kemper, *Regionaal-economische mutatiebalansen*, *Planning*, nr. 22, 1984, blz. 2-12.

Bedrijfsverplaatsing naar sector

In totaal zijn in 1986 ca. 27.000 bedrijfsverplaatsingen geregistreerd (tabel 2). Het grootste deel hiervan vond plaats in de sector zakelijke diensten (1/3). De groothandel, de detailhandel en de verzorgende diensten kennen elk 3000-4000 verplaatsingen (10-15%). De industrie komt lager uit met ca. 2400 verplaatsingen. Als we het aantal verplaatste vestigingen betrekken op het totaal van de vestigingen per sector (verplaatsingsfactor), dan blijkt dat per jaar 5% van de bedrijfsvestigingen wordt verplaatst. De groothandel is het meest mobiel (6,9%), gevolgd door de zakelijke diensten (6,8%). De detailhandel (2,8%) en de verzorgende diensten (3,1%) zijn het meest honkvast. De afstand van de verplaatsing is benaderd door het onderscheid tussen verplaatsingen binnen het district van de Kamer van Koophandel (korte afstand) en verplaatsing tussen Kamer van Koophandelistricten (lange afstand). Ook dan blijken de groothandel en de zakelijke diensten het meest mobiel, terwijl de detailhandel, de verzorgende diensten en ook de bouw dicht bij hun oude vestigingsplaats blijven.

Bedrijfsverplaatsing per provincie

In het vervolg van de analyse gaan we ervan uit dat de industrie, de groothandel en de zakelijke dienstverlening de meest 'stuwende' sectoren zijn voor de regionale economie. Verplaatsing van deze sectoren is daarom een belangrijk ruimtelijk-economisch proces. In 1986 hebben zich in deze sectoren 2800 verplaatsingen tussen provincies voorgedaan (tabel 3). Dit is aanmerkelijk meer dan in 1985, toen 2288 verplaatsingen werden geregistreerd. Een aanzienlijke migratiedynamiek zien we in Noord- en Zuid-Holland (ca. 600), gevolgd door Noord-Brabant, Utrecht en Gelderland (ca. 300). Het vertrekpercentage ligt vooral in Utrecht boven het gemiddelde (1,7), maar Utrecht heeft ook het hoogste vestigingspercentage (1,9), gevolgd door Drenthe (1,4) en Gelderland (1,3). Groningen heeft het laagste vestigingspercentage (0,7) en door een hoog vertrekpercentage ook een sterk negatief procentueel migratiesaldo (-0,6). Het vertreksaldo was in Groningen in 1986 echter aanzienlijk ongunstiger dan in 1985 (-39 t.o.v. -9). We zien ook in een aantal andere provincies dat het migratiesaldo niet erg stabiel is, zoals in Drenthe, Overijssel/Flevoland en in Limburg. Utrecht en Noord-Brabant vertonen een overtuigend vestigingsoverschot, Noord- en Zuid-Holland daarentegen een aanzienlijk vertrekoverschot in zowel 1985 als 1986. De provincie Groningen heeft vooral een negatief saldo in de zakelijke dienstverlening. Drenthe heeft hier juist een positief saldo, evenals Overijssel/Flevoland, dat ook in de groothandel een positief beeld toont. Gelderland boekt alleen winst in de groothandel en verliest vestigingen in de zakelijke diensten. Utrecht heeft zowel een positief saldo in de groothandel als in de zakelijke diensten, terwijl Noord-Holland juist het omgekeerde beeld vertoont. Zuid-Holland verliest vestigingen in de industrie en de groothandel. Noord-Brabant toont juist winst in deze sectoren en verlies in de zakelijke diensten.

Interregionaal verplaatsingspatroon

Voor het totaal van de sectoren industrie, groothandel en zakelijke dienstverlening is een interregionaal migratieoverzicht samengesteld (tabel 4). Het betreft hier gemiddelde cijfers over de jaren 1985 en 1986. Groningen blijkt met vrijwel alle andere provincies een negatief vestigingsaldo te hebben. Ook Friesland toont in overwegende mate een negatief beeld. Groningen verliest vooral bedrijven aan Gelderland, Utrecht en Noord-Holland; Friesland vooral aan Overijssel/Flevoland en Noord- en Zuid-Holland. Drenthe heeft een tamelijk evenwichtige migratiebalans. Overijssel/Flevoland verliest bedrijven aan Gelderland en het zuiden van het land, maar ontvangt bedrijven uit West-

Tabel 2. Verplaatsing van bedrijfsvestigingen naar sectoren, 1986

Bedrijfsklasse	Verplaatsing aantal	%	Verplaatsingsfactor		
			korte afstand	lange afstand	totaal
Agrarische sector	461	1,6	2,5	0,6	3,1
Delfstoffenwinning	28	0,1	3,9	1,8	5,7
Industrie	2381	8,7	4,0	1,5	5,6
Nutsbedrijven	12	0,0	3,2	0,4	3,6
Bouw	1909	6,8	3,8	1,0	4,8
Groothandel	4196	15,8	4,4	2,6	6,9
Detailhandel	3633	13,0	2,3	0,6	2,8
Zakelijke diensten ^a	9049	33,8	4,5	2,3	6,8
Verzorg. diensten ^b	2944	10,5	2,5	0,6	3,1
Overige diensten ^c	522	1,9	3,8	1,3	5,0
Holdings	1463	5,5	4,7	2,7	7,4
Overig	486	2,2	3,5	23,2	26,7
Totaal	27085	100,0	3,5	1,5	5,0

a. Transport, opslag, communicatie, bank- en verzekeringen, makelaardij, zakelijke dienstverlening.

b. Horeca, reparatie, sport, recreatie, reiniging, wasserijen, kappers e.d., fotoateliers.

c. Overheid, onderwijs, medische en sociale diensten, religieuze en sociaal-culturele instellingen.

Nederland. Ook Gelderland verliest bedrijven aan het zuiden, maar ontvangt bedrijven uit het noorden (Overijssel/Flevoland) en westen (Zuid-Holland). Utrecht vertoont een zeer sterke overloop uit Noord- en Zuid-Holland. Noord-Holland toont in overwegende mate een vertrekoverschot. De bedrijven trekken naar het zuidoosten (Utrecht, Flevoland/Overijssel) en zuiden (Zuid-Holland en Noord-Brabant). Vanuit Zuid-Holland trekken de bedrijven in oostelijke (Flevoland/Overijssel, Gelderland en Utrecht) en zuidelijke richting (Noord-Brabant). Zowel in Noord- als Zuid-Holland is een lichte instroom uit Groningen en Friesland. Zeeland vertoont evenals Groningen over de gehele linie een negatief migratiesaldo. Noord-Brabant trekt daarentegen juist bedrijven aan uit vrijwel alle provincies van Nederland, vooral Noord- en Zuid-Holland en Overijssel en Gelderland. Ook Limburg trekt bedrijven aan uit een groot deel van Midden-Nederland.

De interregionale verplaatsingspatronen vertonen wel duidelijke verschillen in de tijd (tabel 5). De trek vanuit Noord-Nederland naar West-Nederland is stabiel, evenals de trek uit West-Nederland naar Utrecht. Tegenover een trek uit West-Nederland naar Noord-Brabant in 1985 stond in 1986 echter een stroom naar Flevoland/Overijssel en Gelderland. Binnen West-Nederland vertonen de regio's Rotterdam en Gouda, Zaandam en Hilversum een vertrekoverschot, Amsterdam heeft een evenwichtige migratiebalans, terwijl de regio Den Haag bedrijven aantrekt. Buiten West-Nederland zijn het vooral de regio's Flevoland, Utrecht, Veluwe, West-Betuwe, West-Brabant en Noord-oost-Brabant die bedrijven aantrekken⁷.

Werkgelegenheidseffecten

De migratiepatronen van de vestigingen lopen van jaar tot jaar uiteen. Nog meer verschillen zullen we aantreffen bij de werkgelegenheidseffecten van de migratie. De omvang van de verplaatste bedrijven kan immers sterk uiteenlopen. Dit moet bedacht worden bij de interpretatie van de werkgelegenheidsgegevens (tabel 6). Bij de interprovinciale verplaatsingen waren in 1986 een kleine 6000 arbeidsplaatsen betrokken. De hoogste vertrekcijfers zien we in Noord- en Zuid-Holland, de hoogste vestigingscijfers in

7. P.H. Pellenbarg, S. Grit en N.J. Kemper, *Atlas van Nederland*, deel 9: Bedrijven, Staatsuitgeverij, 's Gravenhage, 1987.

Tabel 3. Interprovinciale migratie van bedrijfsvestigingen naar sector en provincie, 1986

Provincie	Industrie			Groothandel			Zakelijke diensten			Totaal			Percentage		
	a	b	c	a	b	c	a	b	c	a	b	c	a	b	c
Groningen	10	18	-8	17	16	1	24	56	-32	51	90	-39	0,7	1,3	-0,6
Friesland	14	11	3	12	20	-8	31	33	-2	57	64	-7	0,8	0,9	-0,1
Drenthe	13	10	3	17	19	-2	45	23	22	75	52	23	1,4	1,0	0,4
Overijssel/															
Flevoland	33	32	1	67	50	17	99	83	16	199	165	34	1,1	1,0	0,2
Gelderland	52	52	0	118	96	22	176	186	-10	346	334	12	1,3	1,2	0,0
Utrecht	38	41	-3	108	93	15	217	182	35	363	316	47	1,9	1,7	0,2
Noord-Holland	48	55	-7	138	184	-46	365	395	-30	551	634	-83	1,0	1,2	-0,2
Zuid-Holland	62	81	-19	159	189	-30	389	390	-1	610	660	-50	0,9	1,0	-0,1
Zeeland	7	7	0	9	16	-7	28	26	2	44	49	-5	0,8	0,8	-0,1
Noord-Brabant	69	40	29	132	94	38	183	200	-17	384	334	50	1,0	0,9	0,1
Limburg	16	15	1	38	38	0	66	49	17	120	102	18	0,8	0,7	0,1
Totaal	362	362	0	815	815	0	1623	1623	0	2800	2800	0	1,1	1,1	0,0

a. Vestiging. b. Vertrek. c. Saldo.

Utrecht en Gelderland. Deze provincies hebben ook een aanzienlijk positief saldo, terwijl het saldo van Noord- en Zuid-Holland sterk negatief is. Ook Limburg, Groningen en Zeeland hebben een negatief saldo. Opvallend is dat Noord-Brabant tegen verwachting geen aanzienlijk positief saldo heeft. Alleen in de groothandel is het saldo van Noord-Brabant positief. Groningen verliest werkgelegenheid zowel in de industrie als in de zakelijke diensten. In Gelderland wordt het positieve saldo juist vooral door de zakelijke diensten bepaald. Utrecht scoort voor alle drie de sectoren een positief beeld, terwijl het in Noord-Holland juist over de hele linie negatief is. In Zuid-Holland is er vooral een negatief saldo in de zakelijke dienstverlening, terwijl het saldo in de industrie positief is. Limburg heeft een negatief saldo dat vooral wordt veroorzaakt door de industrie.

Conclusies

De nieuwe gegevens over bedrijfsmigratie tonen een dynamisch beeld van de Nederlandse bedrijvigheid. Een jaarlijkse mobiliteit van 5% wijst erop dat in een betrekkelijk korte periode een aanzienlijk deel van het bedrijfsleven van lokatie verandert. We moeten daarbij in aanmerking nemen dat een groot deel van deze verhuizingen lokaal van karakter is. Toch blijken jaarlijks enige duizenden verhuizende bedrijven de provinciegrenzen te overschrijden, en de daarbij optredende ruimtelijke patronen zijn zeker interessant, gelet op de verschillen die optreden met de situatie voor 1980.

De mobiliteit in de industrie, ooit verhuizer nr. 1, is ver-

Tabel 4. Migratie bedrijfsvestigingen in industrie, groothandel en zakelijke diensten per provincie, 1985/1986

Provincie	Groningen			Friesland			Drenthe			Overijssel			Gelderland			Utrecht		
	a	b	c	a	b	c	a	b	c	a	b	c	a	b	c	a	b	c
Groningen				11	8	3	26	24	2	5	3	2	9	4	5	6	2	5
Friesland	8	11	-3				5	5	1	9	4	6	4	6	-2	5	5	0
Drenthe	24	26	-2	5	5	-1				10	10	0	9	8	1	3	5	-2
Overijssel	3	5	-2	4	9	-6	10	10	0				43	33	10	11	11	0
Gelderland	4	9	-5	6	4	2	8	9	-1	33	43	-10				64	60	4
Utrecht	2	6	-5	5	5	0	5	3	2	11	11	0	60	64	-4			
Noord-Holland	12	19	-8	12	15	-3	6	6	0	48	33	15	57	57	0	136	83	54
Zuid-Holland	10	10	-1	5	9	-4	7	7	0	31	25	6	66	58	8	92	60	32
Zeeland	0	2	-2	2	1	1	1	0	1	0	0	0	4	3	1	3	1	3
Noord-Brabant	4	5	-1	2	2	-1	3	2	2	12	16	-5	43	52	-9	25	25	0
Limburg	3	1	2	2	1	1	1	0	1	3	5	-2	11	15	-4	5	9	-4
Totaal	68	92	-24	50	58	-8	70	64	6	160	149	12	304	298	6	349	258	91

Provincie	Noord-Holland			Zuid-Holland			Zeeland			Noord-Brabant			Limburg		
	a	b	c	a	b	c	a	b	c	a	b	c	a	b	c
Groningen	19	12	8	10	10	1	2	0	2	5	4	1	1	3	-2
Friesland	15	12	3	9	5	4	1	2	-1	2	2	1	1	2	-1
Drenthe	6	6	0	7	7	0	0	1	-1	2	3	-2	0	1	-1
Overijssel	33	48	-15	25	31	-6	0	0	0	16	12	5	5	3	2
Gelderland	57	57	0	58	66	-8	3	4	-1	52	43	9	15	11	4
Utrecht	83	136	-54	60	92	-32	1	3	-3	25	25	0	9	5	4
Noord-Holland				223	214	10	5	7	-2	76	65	12	18	17	1
Zuid-Holland	214	223	-10				16	17	-1	139	107	32	22	19	4
Zeeland	7	5	2	17	16	1				15	13	3	3	1	2
Noord-Brabant	65	76	-12	107	139	-32	13	15	-3				27	32	-6
Limburg	17	18	-1	19	22	-4	1	3	-2	32	27	6			
Totaal	513	591	-78	532	598	-66	39	50	-11	362	297	65	99	92	7

a. Vestiging uit. b. Vertrek naar. c. Saldo

Tabel 6. Interprovinciale migratie van werkgelegenheid naar sector en provincie, 1986

Provincie	Industrie			Groothandel			Zakelijke diensten			Totaal		
	a	b	c	a	b	c	a	b	c	a	b	c
Groningen	145	170	-25	29	35	-6	11	62	-51	185	267	-82
Friesland	10	59	-49	27	18	9	54	33	21	91	110	-19
Drenthe	46	17	29	20	11	9	41	5	36	107	33	74
Overijssel/FI.	75	151	-76	179	157	22	130	38	92	384	346	38
Gelderland	243	170	73	237	177	60	578	198	380	1058	545	513
Utrecht	444	185	259	509	260	249	372	133	239	1325	578	747
Noord-Holland	106	234	-128	234	596	-362	271	458	-187	611	1288	-677
Zuid-Holland	415	218	197	272	360	-88	305	850	-545	992	1428	-436
Zeeland	35	59	-24	23	46	-23	14	30	-16	72	135	-63
Noord-Brabant	338	425	-87	377	249	128	139	158	-19	854	832	22
Limburg	28	197	-169	28	26	2	89	39	50	145	262	-117
Totaal	1885	1885	0	1935	1935	0	2004	2004	0	5824	5824	0

a. Vestiging. b. Vertrek. c. Saldo.

der teruggevallen ten opzichte van de groothandel. De zakelijke dienstverlening is thans het meest mobiel (met een jaarlijkse mobiliteit van bijna 7%), juist over de wat grotere afstanden. Over het totale bedrijfsleven genomen lijkt de verhuisactiviteit groeiende.

De grootste dynamiek is – als voorheen – waarneembaar in Noord- en Zuid-Holland, maar de geografische schaal van de hier optredende migratieprocessen heeft zich verruimd, waardoor deze provincies als geheel nu op verlies staan in de emigratie/immigratiebalans. Winst is er in de Halfwegzone, met name in Utrecht en Noord-Brabant. Opmerkelijk is daarbij dat Noord-Brabant weliswaar veel bedrijven ontvangt vanuit het Westen, maar er ook veel terugstuurt! Qua werkgelegenheid is de balans zelfs in het nadeel van Brabant. Van de overige provincies is de positie van Gelderland, Overijssel en Drenthe goed. De meest noordelijke provincies, Groningen en Friesland, staan op verlies, evenals Zeeland. Opmerkelijk is, dat bij de expulsie van bedrijvigheid de Noord- en Zuidvleugel van de Randstad niet langer gescheiden polen lijken te vormen: Noord-Holland zendt ook bedrijven naar Zuid-Holland en Noord-Brabant, en Zuid-Holland naar Utrecht, Gelderland en zelfs Overijssel. Het globale patroon is dat van een ruimtelijke uitdijing van de bedrijvigheid in West-Nederland, waarvan de regio's Oost en Zuid profiteren. Aldus bevestigen de bedrijfsmigratietendensen het ook reeds uit andere onderzoeken⁸ sterk opkomende beeld van Nederland als een 'urban field', met een steeds smaller worden-

Tabel 5. Migratie Noord- en Zuid-Holland, 1986 (groothandel en zakelijke diensten)

Provincie	Vestiging in N&Z-Holland			Vertrek uit N&Z-Holland			Saldo	
	1985	1986	86-85	1985	1986	86-85	1985	1986
Gr/Fr/Dr	59	54	-5	41	37	-4	18	17
Overijssel	46	48	2	46	88	42	0	-40
Gelderland	86	111	25	76	132	56	10	-21
Utrecht	65	147	82	148	205	57	-83	-58
Zeeland	23	17	-6	17	20	3	6	-3
N-Brabant	110	182	72	166	188	22	-56	-6
Limburg	29	36	7	30	36	6	-1	0
Totaal	418	595	177	524	706	182	-106	-111

de periferie in het uiterste Noorden en Zuidwesten, en wellicht de dreiging van een uitholling in het oorspronkelijke centrum.

N.J. Kemper
P.H. Pellenberg

8. E. Wever, *Regionaal-economisch perspectief*, Van Dien en Co., 1985.

Vestigingsplaatsen met een zachte g zijn het meest in trek